

theater, de Jiddische keuken, de geschiedenis, literatuur, poëzie, beeldende kunst, relatie met de omgeving, kinderworkshops. Bovendien wordt er elk jaar een thema gekozen. Dat varieert van Yiddishkayt tot New Yiddish Music tot The Other Israel (laatste twee jaar). In een komend artikel over Jiddische muziek zal ik het thema Yiddishkayt nader uitwerken.

In de tweede plaats zijn er thema's geweest die veel minder deelnemers trokken - kom ik later ook op terug - en die door Bern zo belangrijk werden gevonden dat hij er wel aan bleef vasthouden. Dat heeft betekend dat hij uit eigen zak een deel van het festival heeft moeten bekostigen. Het was hem wat waard dat deze 'learning community' met zijn deelnemers uit ruim twintig landen zou blijven bestaan.

Deze zomer

Deze hele inleiding brengt me bij het verhaal dat ik wil vertellen. Dit jaar was de opmaat tot het festival een concert van het jeugdkoor Kadya, bestaande uit meisjes uit Weimar en Tel Aviv/Jaffa van een Palestijns-Joods koor. In pakweg twee weken heeft dit instant-koor zich voorbereid op de gezamenlijke concerten. De bezoekers waren onder de indruk. In de Thüringer Allgemeine verscheen een recensie. Tot verbijstering van iedereen die het artikel las, gebruikte de recensente - die overigens bijna precies een jaar eerder een lovende recensie over ditzelfde koor schreef - haar ruimte in de krant om het koor en het festival in een kwaad daglicht te stellen. De vredesgedachte achter het initiatief om dit koor te vormen noemde ze naïef en wereldvreemd - sinds wanneer is hoop naïef? -. Ze verweet festivaldirecteur Alan Bern dat hij Yiddish Summer alleen maar in het kleine Duitsland en niet in zijn rijke vaderland Amerika organiseerde, omdat hier dankzij een slecht geweten en de daarbij behorende 'humanitaire schuld van de Tweede Wereldoorlog' het geld voor het soort projecten als Yiddish Summer overvloedig stroomt. Bovendien zegt ze: "Kunstmatig moet men niets, maar dan ook helemaal niets in leven houden." Of ze daarmee

het succesvolle festival dan wel de Jiddische cultuur bedoelt, blijft onduidelijk.

Niet alleen bij de betrokkenen bij het festival, maar ook in de pers barstten de reacties los. Even los van het feit dat Ursula Mielke al twintig jaar muziekcensente was en dus wist dat podiumkunsten geen van alle zonder subsidie kunnen voortbestaan, was er ongeloof over de beschuldigingen die zij uitte. Eén telefoontje naar Alan Bern en ze had beter geweten. Maar ze wilde niet beter weten. Ze wilde haar platform gebruiken om puur en onvervalst antisemitisme de wereld in te slingeren. Het gaat dan om de gedachte dat Joden maar zouden blijven hameren op hun slachtofferstatus en op de niet te vereffenen schuld van de Duitsers en op basis daarvan nog steeds geld zouden weten los te peuteren. Het is de combinatie 'schuld', 'geld', 'Joden', die het in extreemrechtse kring - maar helaas al een tijd niet meer alleen daar - erg goed doet.

Wat volgde, was hartverwarmend. Van alle kanten werd er gereageerd op dit bizarre artikel. Mensen waren verontwaardigd en solidair. Maar ook beschaamd. Zoals een ouder echtpaar uit Weimar me in de pauze van een concert vertelde. Het stel was al fan van het festival, maar nu was het des te meer vastberaden om concerten bij te wonen en zo te laten blijken dat ze vierkant achter het festival bleef staan. Ook de nieuwe Oberbürgermeister van Weimar nam duidelijk stelling tegen de aantijgingen van Ursula Mielke. Hij vond haar verhaal absurd en zei dat Weimar trots was op dit festival met zijn internationale uitstraling. De hoofdredacteur van de Thüringer Allgemeine was in zijn hoofdredactionele commentaar ook volkomen duidelijk: dit stuk had niet in de krant mogen komen en de recensente kon in het vervolg niets meer publiceren in deze krant. Hij ging diep door het stof in zijn commentaar. Hij was altijd alert op antisemitisme van buitenaf en had dit van binnenuit niet zien aankomen.

Alan Bern intussen had Ursula Mielke uitgenodigd voor een gesprek. Daar is ze tot op de dag van vandaag niet op ingegaan.

DRINGENDE OPROEP

Wie kan ons komen helpen als suppoost bij de Openstelling van de Tentoonstelling op een zondagmiddag in de maanden maart t/m november? Het betreft steeds de tweede zondagmiddag van de maand van 13.15 - 16.00 uur.

**Voor nadere informatie: Rebekka Hamburger, e-mailadres:
tiesingahamburger@gmail.com**

Het poortje van sjoel Elburg

Door Wim Neevel

We weten allemaal hoezeer ons straatbeeld is volgestouwd met teksten. De meeste daarvan zijn reclame-uitingen en dringen vaak niet eens meer tot ons door. Opschriften die afwijken en die niet bij de 'de visuele ruis' horen, vallen natuurlijk wel op. Zo hebben ook afwijkende schriftsoorten een aparte attentiewaarde. Hun informatieve functie is, zeker voor niet-ingewijden, daarentegen vaak uiterst gering. Wel hebben ze vooral een symbolische functie.

Tekst op poortje aan de Jufferenstraat in Elburg

Hebreeuwse opschriften

In de Nederlandse publieke ruimte kennen we dus ook Hebreeuwse opschriften. Dat is: Hebreeuws aan de openbare weg. Nog korter gezegd: 'Hebreeuws op straat'. Behalve bij synagogen worden uiteraard ook Hebreeuwse opschriften aangetroffen bij Joodse begraafplaatsen en verder bij herinneringsmonumenten. Maar nu de synagogen. In Nederland bestaan nog zo'n 150 synagogen. Sommige zijn oud en imposant, andere vallen nauwelijks op, of het moet zijn door een Hebreeuws opschrift of een zespuntige davidster.

Die oorspronkelijk Hebreeuwse opschriften hebben een overwegend symbolische waarde. Ze melden in de eerste plaats dat hier een Joods gebouw staat en zijn zo een uiting van een zeker Joods zelfbewustzijn. Toch bevat die Hebreeuwse tekst – meestal een Bijbeltekst – inhoudelijk natuurlijk ook een bepaalde boodschap. De 'toepasselijkheid' van die Bijbelteksten moet soms niet al te nadrukkelijk worden opgevat. De oorspronkelijke context wil ook nog wel eens een andere zijn dan de vertaling op het ANWB-bordje doet vermoeden.

Museum Sjoel Elburg

De voormalige synagoge van Elburg was oorspronkelijk via een poortje aan de Jufferenstraat toegankelijk. Dit poortje gaf toegang tot een binnenplaats aan de zuidkant van de synagoge. Het gebouw staat met zijn noordgevel aan de Graaf Hendriksteeg, waar nu ook de ingang van het museum is. Het ANWB-bord op het poortje had de volgende tekst (*1):

SYNAGOGE

De synagoge werd op 19 januari 1855 ingewijd. Er woonden toen ongeveer 100 Joden in Elburg. Slechts enkelen overleefden de nazi-terreur van de jaren '40-'45, daarom werd de synagoge na 1945 overgedragen aan de gemeente Elburg. De tekst boven de poort betekent:

“Wij wandelen in gezelschap ten huize Gods”

In 2004 vatte de Stichting Synagoge Elburg het plan op om van de sjoel een museum te maken en vier jaar later opende het Museum Sjoel Elburg de deuren.

Favoriete teksten

Als Hebreeuwse opschriften op synagogen is een aantal Bijbelteksten favoriet. Bijvoorbeeld Jesaja 56:7 “Want mijn huis zal genoemd worden huis des gebeds voor alle volken”, ons uiteraard bekend als de tekst op de Zwolse synagoge aan de Samuel Hirschstraat, of Psalm 118:20 “Dit is de poort van de Eeuwige waardoor rechtvaardigen binnengaan”. Ook de genoemde tekst aan de Jufferenstraat in Elburg – Psalm 55:15 – komt op meerdere plaatsen voor: in Bourtange, in Sliedrecht – Dijkssynagoge – en in een verkorte versie in Maastricht. Voor veel passanten zullen die teksten een raadsel blijven, zeker als er geen verklarend bordje bij staat.

In Bourtange lezen we op het ANWB-bordje:

SYNAGOGE

In 1842 werd dit Joodse bedehuis in gebruik gesteld en voorzien van een memoriesteen met de tekst **בְּבֵית אֱלֹהִים נִהְלֵךְ בְּרָגַשׁ**
('wij gaan naar het huis des Heeren in gespannen verwachting' Psalm 55:15)
Gerestaureerd in 1974.

Vergelijken wij die teksten op het ANWB-bordje van Elburg en Bourtange, met dezelfde tekst uit Psalm 55, dan blijkt die tekst lastig te vertalen te zijn: 'wandelen in gezelschap' is toch wat anders dan 'gaan [...] in gespannen verwachting'.

In de "Gids van Joods erfgoed in Nederland" staat in de tekst bij de Dijksynagoge van Sliedrecht: "Boven de ingang staat in het Hebreeuws: 'In het huis des Heeren zullen we opgaan in feestgedruis', uit Psalm 55, met het Joodse jaartal 5605 (1845)."

In het Hebreeuws is de tekst hier, aan de Rivierdijk 51, met consonanten geschreven; er staan dus klinkertekentjes bij.

בְּבֵית אֱלֹהִים נִהְלֵךְ בְּרָגַשׁ

Opmerkelijk is hier dat de naam van God terughoudend is gespeld met ק in plaats van ה, hetgeen gebruikelijk is in een niet-religieuze context. Je leest hier dus Elokiem in plaats van Elohiem. Verder ontbreekt in de tweede ל de dagesj, dat is een puntje. Misschien is dat doelbewust gedaan, zo'n onvolledige spelling. Deze kleine synagoge heeft een roerige geschiedenis van sloop, restauratie en herinrichting ondergaan. Het is niet meer wat het ooit was.

In een ander boek, 'Synagogen van Nederland', staat bij Maastricht: De ingangspartij aan de westzijde wordt bekroond door een eenvoudig driehoekig fronton met de Hebreeuwse tekst uit Psalm 55:15 ('Laat ons naar Gods huis gaan')."

Bijbelvertalingen

Bij de vertalingen van de Hebreeuwse tekst van Psalm 55:15 treffen we in het bovenstaande dus niet één specifieke Nederlandse Bijbelvertaling aan. Daar hoeft uiteraard ook niet voor gekozen te worden, want het is niet zinvol de suggestie te wekken dat er maar één beste vertaling zou bestaan. Het is goed te erkennen dat een Hebreeuwse tekst zeer verschillend kan resoneren. Dit is zeker het geval bij Bijbelteksten. Een goed voorbeeld van de onmogelijkheid om

'definitief' te vertalen is het stukje tekst uit Psalm 55:15, waar de noodzaak flexibel te blijven wel heel duidelijk is.

Eerst maar de context van Psalm 55: 13-15. In dit gedeelte van het lied beklagt koning David zich, omdat zelfs een vriend zijn vijand is geworden.

Want het is geen vijand, die mij hoont; dat zou ik verdragen; het is niet mijn hater, die zich over mij verheft; voor hem zou ik mij verbergen. Maar jij bent het, een mens; mijns gelijke, mijn vriend en vertrouwde: wij, die samen vertrouwelijke omgang genoten, die in het feestgewoel in Gods huis rondgaan.

In vers 15b lezen we **בְּבֵית אֱלֹהִים נִהְלֵךְ בְּרָגַשׁ** dat letterlijk te vertalen is als: In Gods huis / wij wandelen (gaan rond) / in feestgedruis (menigte). De Nieuwe Bijbelvertaling maakt er in samenhang van: "(Wat genoten wij als wij samen waren) bij het feestgedrang in Gods huis." (NBV 2004). Het Hebreeuwse werkwoord van dit zinnetje, **נִהְלֵךְ** in de pi"el, dat 'wandelen', 'rondgaan' aangeeft, wordt in deze vertaling ten onrechte maar weggelaten. In de NBG-vertaling uit 1951 wordt het werkwoord op een andere manier genegeerd: "Wij, [...] die in het feestgewoel gingen naar (!) Gods huis." In het Hebreeuws staat er duidelijk 'in Gods huis' en niet 'naar Gods huis'. Mooi is het om te constateren dat de Willibrordvertaling uit 1975 op dit punt is herzien: "Hoe gingen wij op naar Gods huis, een met de toestromende schare." is sinds 1995 gewijzigd in "We liepen in Gods huis, tezamen onder de velen." De BGT, de Bijbel in gewone taal uit 2014, houdt het simpel: "Samen gingen we naar de tempel. Daar vierden we feest met iedereen." Twee korte duidelijke zinnetjes, maar niet meer de tekst van vers 15b.

Dan is er nog het woord **רָגַשׁ** waarvoor in de oorspronkele betekenis 'feestgedruis' goed voldoet.

De Leidse Vertaling – waarvan het Oude Testament in 1901 gereed was – vertaalde dit gedeelte als "Met wien ik [...] rondging in het godshuis in de joelende schare." De Leidse Vertaling vormde een radicale breuk met de tekst van de Statenvertaling. De vertalers beoogden een begrijpelijke vertaling te maken die beantwoordde aan de eisen van de kritische bijbelwetenschap. De uitgave uit 1977 van de Statenvertaling geeft: "Wij wandelden in gezelschap ten huize Gods." De betekenis van 'ten huize van' is 'bij', maar dat staat niet in de tekst. 'Wandelen [...] ten huize

Gods' klinkt toch een beetje als de tekst uit de Luthervertaling:” Wij wandelden naar (!) het huis Gods met de schare.”

Prof. dr. Albert van der Heide, eindredacteur van 'Alef Beet' – het blad van de Vereniging Hebreeuws – kwam in 2010 met de vertaling: “In het huis van God gaan wij rond in geestdrift.” Van het woord רגש zegt hij dat het in modern Hebreeuws 'gevoel, sentiment' betekent. Letterlijk schrijft hij: "Bij diegenen die hun Hebreeuws niet via de ingang van de Bijbel hebben verworven, overheerst deze betekenis en om die associatie mee te kunnen nemen hebben we het met 'geestdrift' geprobeerd, een vertaling die in de naslagwerken niet zal zijn terug te vinden." (*2)

Tot slot nog twee andere vertalingen van vers 15b van psalm 55. De Naardense Bijbel (2014) van vertaler Pieter Oussoren geeft: "In het huis van God wandelden wij in eendracht." En dr. Piet van Midden vertaalt tijdens een van zijn videocolleges - de *Efemeriden* (eendagsvlinders) (*3) - ook deze tekst. Hij komt tot de vertaling: "In het huis van God liepen wij in (die) drukte."

En als curiositeit tenslotte nog een Jiddische versie van dit psalmvers: גיין אין גאטס הויז מיט געזעמל: *"geyn in gots hoyz mit gezeml"*.

Martin Monnickendam

Van 9 juni tot en met 29 september 2018 exposeerde Museum Sjoel Elburg vierentwintig werken van de Amsterdamse Joodse kunstenaar Martin Monnickendam (1874-1943). Als onderwerpen koos Monnickendam, colorist pur sang, vaak de stad Amsterdam of Joodse thema's. Hij stond op het punt op transport gezet te worden naar een van de concentratiekampen toen hij ten gevolge van een longontsteking overleed. De werken op deze tentoonstelling zijn in de loop der jaren geschonken aan het Joods Historisch Museum te Amsterdam en waren tijdelijk in bruikleen gegeven aan Museum Sjoel Elburg. Speciaal voor deze gelegenheid kwam de bekende tekening 'Poortje van de synagoge Elburg' tijdelijk terug naar sjoel. Het is een pastel op papier uit 1921, met de afmeting 379 x 257 mm. In de 'Kijkwijzer – De Joodse gemeenschap door de ogen van Martin Monnickendam' lezen we over dit werk het volgende. "In 1921 bracht Monnickendam met zijn gezin zijn vakantie op de Veluwe door. Vele mooie plekjes legde hij vast en tijdens één van zijn tochten bezocht hij de stad Elburg. Daar maakte hij de fraaiste tekening, namelijk het historische poortje van de synagoge."

Pastel op papier, 'Poortje van de synagoge Elburg'

In de tentoonstelling staat op het paneel bij deze pastel de tekst: "Het huis van God betreden wij met eerbiedige schroom (Psalm 55:15)." Dat is toch wel wat anders dan die "joelende schare" uit de Leidse Vertaling. Buiten, op het vernieuwde ANWB-informatiebordje lezen we nu: "Boven de doorgang staat in het Hebreeuws: Wij wandelen in gezelschap naar het huis van God [...]". Zo zal het ongetwijfeld in Elburg onder de Joden zijn geweest, maar het is niet de weergave van het vers uit Psalm 55.

Het neoclassicistische bakstenen poortje uit 1855 is ook anno 2018 nog steeds een sieraad voor het vestingstadje Elburg. De symbolische functie van dit markante bouwwerk is groot: hier in Elburg was ooit een bloeiende Joodse gemeenschap.

Bronnen en noten

-Hebreeuws op Straat (Alef Beet 2010 / 2), een uitgave van de Vereniging tot Bevordering van Kennis van Hebreeuws
-Jan Stoutenbeek & Paul Vigeveno, Gids van Joods erfgoed in Nederland, Bas Lubberhuizen, 2016
-Edward van Voolen en Paul Meijer, Synagogen van Nederland – Fotografie Willy Lindwer, Walburg Pers, 2006
-<https://www.museumelburg.nl/2018/06/12/martin-monnickendam>.

(*1) Tekst op een foto uit 1997

(*2) Hebreeuws op Straat, pag. 18

(*3) Efemeriden 326-Ps.55.13-15, <https://videocollege.uvt.nl/Mediasite/Play/c42e1b8accd44b699c1e356702d24a321d>

Idiolect, concordant of doeltaalgericht? (1)

Bijbelvertalen in het jaar 2018

Door prof. dr. Klaas A.D. Smelik

Met het verschijnen van de Nieuwe Bijbelvertaling in 2004 was de discussie rondom de juiste manier om de Schrift te vertalen niet afgelopen. In hetzelfde jaar verscheen immers ook de Naardense Bijbel, het magnum opus van Pieter Oussoren. Een grotere tegenstelling dan tussen deze twee vertalingen is nauwelijks denkbaar. Hoeveel waardering de eerdere vertaalarbeid van Oussoren ook heeft gekregen met name onder letterkundigen – in 1993 verscheen zijn vertaling van de Tora onder de titel ‘De stem uit het vuur’ – toch mag men aannemen dat bij sommige lezers de Naardense Bijbel op onbegrip zal stuiten. Deze lezers hebben wellicht de neiging om de Bijbel te zien als een soort gebruiksaanwijzing voor het eeuwige leven. Voor hen zou de Bijbel wellicht het beste op dezelfde manier kunnen worden gepresenteerd als een handleiding voor het in elkaar zetten van een IKEA-kast: alleen plaatjes zonder tekst, zodat vertalen overbodig wordt. Waarom zou iemand zoveel moeite doen als Pieter Oussoren heeft gedaan, om de stijl van de Hebreeuwse Bijbel in de vertaling zo getrouw mogelijk weer te geven? Gaat het er dan niet om dat de blijde boodschap van de Bijbel zo eenvoudig mogelijk wordt verkondigd aan iedereen, ongeacht leeservaring of opleiding? Vanuit die gezichtshoek verscheen na de Nieuwe Bijbelvertaling de Bijbel in Gewone Taal (BGT).

In het nu volgende zal worden duidelijk gemaakt dat deze opvatting voorbij gaat aan het eigen karakter van de Bijbel als literaire schepping en aan het eigen karakter van het Bijbels-Hebreeuws (en tot op zekere hoogte ook het Bijbels-Grieks) als literaire taal. De boodschap van de Bijbel is niet los te zien van de literaire vorm.

Een heilige taal

In de verantwoording voor de aanpak van de Nieuwe Bijbelvertaling wordt in de eerste plaats genoemd dat de gevende talen Hebreeuws, Grieks en Aramees talen zijn als elke taal. Daarom zou de methode voor het vertalen van teksten in het algemeen ook toepasbaar zijn voor het vertalen van de Bijbel. Een logische redenering, maar klopt het uitgangspunt? Uit wetenschappelijke overwegingen kan men bij deze stelling namelijk serieuze bedenkingen hebben. Doet men zo wel recht aan het eigene van de Bijbelse literatuur, aan de bijzondere schrijfstijl van de auteurs en aan het specifieke karakter van de Bijbeltalen? Sterker nog: vereist de Heilige Schrift niet een eigen vertaalmethode? Laten wij niet vergeten dat het Hebreeuwse woord voor ‘heilig’ eigenlijk ‘afgezonderd, apart gesteld’ betekent. Een aparte vertaalmethodiek voor de Bijbel is minder vreemd dan wel lijkt.

De Heilige Schrift valt namelijk niet samen met andere literatuur, zoals het Bijbels-Hebreeuws niet samenvalt met de taal die eens in het oude Israël is

gesproken en geschreven. Door het epigrafisch onderzoek naar de tekstvondsten uit het oude Israël en Juda hebben wij een redelijk duidelijk beeld van de ontwikkeling van de Hebreeuwse taal in de Oudheid gekregen. Daarbij is gebleken dat de Hebreeuwse Bijbel niet de taal van het noordelijk koninkrijk Israël weerspiegelt. De verhalen over Elia en Elisa zijn niet weergegeven in de taal die deze twee profeten zelf hebben gesproken.

Het Bijbels-Hebreeuws lijkt nog het meeste op het Judees, dat in Jeruzalem en omgeving werd gesproken omstreeks het jaar 600 vóór het begin van de christelijke jaartelling, maar de spelling die wij in Hebreeuwse Bijbelhandschriften (en dus ook in de huidige Hebreeuwse Bijbeledities) aantreffen, is uit een veel latere periode. In die tijd werd er geen Hebreeuws meer gesproken: het was een dode taal geworden. Zoals later het Latijn werd het nog wel geschreven, maar het systeem van tijden was ten opzichte van het Bijbels-Hebreeuws volkomen gewijzigd. De meest voorkomende werkwoordsvorm in prozateksten is

in het Bijbels-Hebreeuws het zogenaamde *imperfectum consecutivum*. Welnu, deze in het Bijbels-Hebreeuws dominante werkwoordsvorm wordt in het latere Hebreeuws niet meer gebruikt. Ook de syntaxis en de woordenschat zijn niet meer hetzelfde. Toch houden sommige auteurs uit die tijd nog steeds vast aan de stijl van de oudere Bijbelboeken. Zij gebruiken nog steeds het in onbruik geraakte *imperfectum consecutivum* en doen ook in andere opzichten hun best om klassiek Bijbels-Hebreeuws te schrijven. Een deel van hun geschriften is in de Bijbel opgenomen en misstaat qua taal niet bij de oudere Bijbelboeken.

Wie hieraan niet meedeed, was de auteur van het boek Prediker – het Hebreeuws van Prediker wijkt dan ook volkomen af van de taal die wij in de andere Bijbelboeken vinden. Een nog grotere stap deed de schrijver van het begingedeelte van het boek Daniël – hij stapte over van Hebreeuws naar Aramees, de taal die sinds de Perzische tijd onder de Joden in het land Israël het Hebreeuws als spreektaal had verdrongen.

De Hebreeuwse Bijbel is dus grosso modo niet geschreven in de spreektaal uit de tijd van de Bijbelschrijvers. Zij gebruikten een traditionele, literaire taal, die zij als het meest geschikt hadden bevonden, als het ging om te schrijven over de relatie tussen God en Zijn volk. Een vertaling in hedendaags, gangbaar Nederlands wijkt dus af van het basisprincipe van de oorspronkelijke schrijvers, die een eigen literaire taal creëerden voor hun meesterwerk. Hetzelfde zien wij ook bij de Bijbelschrijver Lucas, die vooral in de eerste hoofdstukken van zijn (in het Grieks geschreven) evangelie de stijl van de Griekse Bijbelvertaling van de Schrift, de Septuaginta, imiteert. Hij begreep beter dan vele van zijn latere vertalers dat de Bijbel een eigen stijl en woordenschat heeft, die moet worden geëerbiedigd.

Het oordeel van Rabbi Jehoea

Maar hoe moet je dan vertalen? Wanneer je een Nederlandse vertaling van een Amerikaans kookboek koopt en je ontdekt achteraf dat alles in Amerikaanse gewichten en maten staat, dan voel je je bekocht. Had de vertaler die 4 ounce niet even kunnen omrekenen? Wat kan het jou nu schelen welke maten in de oorspronkelijke editie staan? Daarvan bak je geen appeltaart.

Maar wanneer het gaat om een vertaling van de Bijbel? Wil een lezer dan maten in centimeters of in ellen? In euro's of in sikkels? Wanneer Abraham in Genesis 23 de grot van Makpela koopt, moet hij 400 sikkels zilver betalen. Hoe

geef je dit weer in de vertaling? 'Vierhonderd sikkelen zilver' (zo de NBG-vertaling 1951), 'vierhonderd zilverstukken' (zo de Groot Nieuws Bijbel) of reken je het om in euro's? Wat je ook doet, het is altijd verkeerd.

Rabbi Jehoea, een schriftgeleerde uit de tweede eeuw van de christelijke jaartelling, heeft het probleem haarscherp geformuleerd:

Wie een bijbelpassage vertaalt
naar haar vorm [= letterlijk],
zie die is een leugenaar;
en wie eraan toevoegt,
zie die lastert (God)! (Tosefta Megilla 4 [3],41)

Als je te letterlijk vertaalt, begrijpen de lezers niet meer wat er staat, of wordt iets anders gesuggereerd dan wordt bedoeld. Het klassieke voorbeeld is de vertaling van de Engelse uitdrukking 'How do you do?' in het Nederlands. De vertaling 'Hoe doet jij doen?' klinkt diepzinnig, maar de Engelsman wilde alleen maar beleefd zijn en niet het wezen van het menselijk handelen aan de orde stellen. Letterlijk vertalen heeft in zo'n geval geen zin. Maar, aan de andere kant, als je te vrij vertaalt, geef je niet meer precies weer wat in de Bijbel staat, en (naar de woorden van rabbi Jehoea) laster je God. Je neemt de vrijheid om in de Heilige Schrift veranderingen aan te brengen. Een duidelijk voorbeeld is de gewoonte in de Groot Nieuws Bijbel om verzen samen te voegen, omdat de gebruikers van deze vertaling zich anders te veel zouden storen aan herhalingen.

Het vraagstuk hoe de Bijbel te vertalen is dus reeds in de Oudheid gesignaleerd en – opvallend genoeg – de mogelijke oplossingen voor dit probleem zijn reeds in de Oudheid voorgesteld. Om Prediker aan te halen: er is niets nieuws onder de zon.

Wrede Bijbelverhalen? (4)

Kaïn en Abel (Genesis 4:1-16)

Door Peter van 't Riet

In een van de eerste hoofdstukken van de Tora lezen we al direct over het verschrikkelijkste, dat mensen elkaar kunnen aandoen: elkaar doodslaan. Genesis 4 bevat het verhaal van Kaïn en Abel. Het paradijs is nog maar net verlaten en de eerste dode valt al. Een wreed bijbelverhaal? Waarom staat het vooraan in de Tora, die toch een leerboek is voor het leven en niet voor de dood? Laten we het verhaal eens vers voor vers bekijken.

1 En Adam kent Eva, zijn vrouw, en zij wordt zwanger en baart Kaïn. En zij zegt: Ik heb gekregen een man met de Eeuwige!

Zo begint het verhaal van Kaïn en Abel. Adam en Eva zijn naar Gods beeld geschapen als medescheppers in de wereld, als partners van God in het scheppingsproces (Genesis 1:26-27). Ze zijn uit het paradijs verjaagd, omdat zij aten van de boom van kennis van goed en kwaad. Het Hebreeuwse werkwoord 'kennen' draait niet om cognitieve, theoretische kennis, maar om gedragsmatige ervaringskennis. Weten door te doen. Daarom moesten zij ook wel van die boom eten, omdat ze anders nooit zouden begrijpen wat God met zijn verbod had bedoeld. Nu hebben zij ervaringskennis opgedaan met de gevolgen die het heeft als je een aanwijzing (mitswah) van de Eeuwige niet serieus neemt. En zoals ze de Eeuwige hebben leren kennen bij de boom, zo leren ze nu elkaar kennen door 'het bed met elkaar te delen'. In het Hebreeuws is dat hetzelfde werkwoord. Nette Nederlandse vertalingen vertalen met: "Adam had gemeenschap met Eva, zijn vrouw." Er komt een kind van, een zoon die zij Kaïn noemen. En dat betekent de 'Sterke'. Hij moet kennelijk een toonbeeld van kracht worden in de onparadijselijke wereld waarin Adam en Eva terecht zijn gekomen. Als het kind geboren is, drukt Eva haar partnerschap met God nog eens uit. Zij noemt Hem bij zijn onuitspreekbare, vierletterige Naam, die zoiets betekent als de 'Nabije' en die in Joodse kringen meestal met de Eeuwige wordt weergegeven. Hij heeft haar geholpen een kind te krijgen, dat ook geschapen is naar Zijn beeld. Het partnerschap van God is in het jodendom erfelijk overdraagbaar op de kinderen, zoals de erfzonde dat is in het christendom. God wordt in de rest van dit verhaal alleen maar genoemd met zijn partnernaam: De Nabije of zo u wilt de Eeuwige. Wat gaat Kaïn, de

Sterke, als partner van de Eeuwige doen met zijn kracht?

2 Zij voegt eraan toe door te baren zijn broeder Abel. En (dan) wordt Abel hoeder van kleinvee en Kaïn wordt knecht van de aardbodem.

Waarom baart Eva 'zijn broeder'? Waarom niet 'haar of hun zoon'? Het verhaal is dus geschreven vanuit het perspectief van Kaïn. Er wordt hem een broertje geboren. Hij is de hoofdpersoon, let dus op hem! Abel is zijn broer en dat niet één keer in dit verhaal, maar wel .... keer. Tel het woord 'broeder' maar mee. De naam Abel betekent 'nevel', 'damp', 'vergankelijkheid'. De broer van de Sterke is zo vergankelijk als nevel en damp. Noem hem maar de 'zwakke broeder'. En dan krijgen de broers ook nog tegengestelde belangen. Abel wordt veehouder. Hij heeft er belang bij dat zijn schapen overal kunnen grazen. Kaïn wordt knecht van de aardbodem, landbouwer dus. Hij heeft er belang bij het vee van zijn akkers te weren. Het conflict ligt klaar. Abel zegt: "Waarom zou dat land alleen van jou zijn?" Kaïn antwoordt: "De aarde is groot genoeg, ga ergens anders weiden." Abel zegt: "Dan zet je maar een hek om je land." Kaïn zegt: "Jij zorgt maar dat je schapen niet op mijn grond komen." En zo ontstaat de eerste familievete. Maar ze vinden een compromis: "Laten we het de Eeuwige vragen."

3 En zo wordt het na verloop van dagen dat Kaïn komt met de vrucht van de aardbodem, een gift voor de Eeuwige.

Hij brengt niet, hij komt! Het gaat in Israëls eredienst niet om de offergave, maar om de offeraar. Eerst komt Kaïn, de Sterke, tot de Eeuwige, hij is tenslotte de oudste. Hij brengt een spijsoffer van meel en olie, wellicht met een handvol wierook erop. Zal de Eeuwige naar hem omkijken?

4 En Abel komt, ook hij, met eerstgeborenen van zijn kleinvee en met hun vetstukken. En (dan) wendt zich de Eeuwige tot Abel en tot zijn gift.

Ook Abel brengt niet, ook hij komt. Ook nu weer gaat het om de offeraar, niet om de offergave. Die gift brengt slechts de gezindheid tot uitdrukking waarmee de offeraar voor de Eeuwige verschijnt. Hij brengt enkele stukken kleinvee mee, een schaap en een geit. En hij offert hun vetstukken. Daaruit blijkt dat hij de dieren heeft geslacht. Hij weet dus als eerste wat de dood betekent! Het is de bloedige keerzijde van elke vleesmaaltijd, ook van de dierlijke offers voor de Eeuwige. Zal de Eeuwige het wel goed vinden? Dan volgt er een serie gebeurtenissen die moeilijk verklaarbaar is. De Eeuwige wendt zich tot Abel en zijn gift. Eerst tot Abel, daarna tot zijn gift. Hij ziet eerst de mens aan, daarna diens liefdesgave. En Hij wendt zich tot Abel. Niet: "Hij aanvaardt" of "accepteert zijn gift". Hij kijkt naar Abel. En wie ziet dat gebeuren? Is het niet Kaïn, de hoofdpersoon, die het voor zijn ogen ziet gebeuren? Wat betekent het voor Gods partner Kaïn, dat de Eeuwige naar Abel kijkt?

5 En tot Kaïn en tot zijn gift wendt Hij zich niet. En dat verdriet Kaïn, heel erg, en neer valt zijn gezicht.

Kaïn, de Sterke, kijkt naar de Eeuwige en ziet Hem kijken naar Abel, de Zwakke. De Eeuwige kijkt echter niet naar Kaïn. Is dit goddelijke willekeur? Is het een uiting van sympathie en antipathie? Heeft de Eeuwige een voorkeur voor veehouders en een afkeer van landbouwers? Of een voorkeur voor het zwakke en een afkeer van het sterke? Of heeft Hij iets anders in de zin? Stelt hij Kaïn soms op de proef? Wat wil Hij Kaïn hiermee leren? Om als partner van de Eeuwige diens voorbeeld te volgen en ook zijn gezicht te wenden tot Abel, zijn broer? Maar in plaats daarvan laat Kaïn zijn gezicht vallen. Kaïn, de Sterke, die partner van de Eeuwige zou moeten zijn in de zorg voor Abel, zijn broer, laat zijn hoofd hangen. Gekwetst kijkt hij naar de grond.

6-7 En (dan) zegt de Eeuwige tot Kaïn: Waarom verdriet het jou? En waarom valt je gezicht neer? Zal er niet, als je goed doet, verheffing zijn? En als je niet goed doet: Aan de deur zal wangedrag liggen en naar jou verlangt hij, maar jij zult heersen over hem."

De Eeuwige is geen God van het snelle oordeel. Eerst gaat Hij op onderzoek uit. Hij treedt met Kaïn in gesprek. Hij dreigt immers zijn partner

Kaïn te verliezen voor hun gemeenschappelijke zorg voor Abel! "Beste Kaïn, als je goed doet, heb je mijn goddelijke aandacht toch helemaal niet nodig? Tov doen, handelen naar Mijn bedoelingen, een voorbeeld aan Mij nemen, leidt dat niet tot verheffing? Als je goed doet, kun je immers met opgeheven hoofd door het leven gaan! Met de blik gericht – net als de Mijne – op je medemens! Dan heb je niemands waardering nodig! Maar als je niet goed doet, ligt chatat, misdraging of wangedrag, bij de deur op je te wachten." Verkeerd gedrag lokt immers weer verkeerd gedrag uit. Tot in het derde en vierde geslacht zolang zij Mij haten!

8 En (dan) zegt Kaïn tot Abel, zijn broeder. En zo wordt het dat – waar zij zijn in het veld – Kaïn opstaat tegen Abel, zijn broeder, en hem doodt.

Kaïn neemt het initiatief: Hij zegt. Maar wat hij zegt, wordt niet gezegd. Is het te gruwelijk om te horen? Wordt hij overmand door afgunst? Handelt hij uit berekening? Wordt hij door zijn woordenstroom meegesleurd? Hij weet nog niet "waar zij zijn in het veld". Zegt de latere Midrasj: Zij waren op de berg Moriah, waar Izaäk zou worden gebonden door Abraham en waar later de tempel in Jeruzalem zou staan. Precies op die plek doodt Kaïn zijn broeder. Het is de plek waar al het rechtvaardige bloed vergoten zou worden op de aarde, van het bloed van Abel, de rechtvaardige, tot het bloed van Zacharia, de zoon van Berechja, vermoord tussen het tempelhuis en het altaar. Godsdienst, offerdienst, tempeldienst zijn niet zonder gevaar. Altijd ligt er geweld op de loer bij de deuren van tempels, kerken, synagogen en moskeeën. Duizenden jaren later als de tempel in Jeruzalem door de Romeinen verwoest is, zal Rabban Jochanan ben Zakkai zeggen: "Nu is er een ijzeren muur tussen de Eeuwige en Israël weggefallen." Voor die muur legde Kaïn de eerste steen.

9 En (dan) zegt de Eeuwige tot Kaïn: Waar (is) Abel, je broeder? En (dan) zegt hij: Geenszins weet ik (dat). De hoeder van mijn broeder, (ben) ik (dat)?

De Eeuwige hervat het gesprek. Weer doet Hij eerst aan onderzoek: Waar is je broer? Het is de kernvraag van het verhaal. Als partner van God is Kaïn medeverantwoordelijk voor zijn broer Abel. Als je je medemens, die naar het beeld van God geschapen is, iets aandoet, dan doe je het immers ook God zelf aan. De hoeder van mijn broeder,

ben ik dat? Met deze woorden onttrekt Kaïn zich aan het partnerschap met de Eeuwige.

10 En (dan) zegt Hij: Wat heb jij gedaan? De stem van het bloed van je broeder roept tot mij uit de aardbodem.

De stem van zijn bloed roept tot God. Een moord (met opzet) of doodslag (onbedoeld) blijft levenslang roepen, achtervolgen. Het zijn misdrijven waarvoor je je nooit meer met je slachtoffer kunt verzoenen. Als de Tora later op moord de doodstraf zet, dan is dat niet als wraak, maar als enige mogelijkheid voor de dader om verzoening te doen: met zijn eigen leven. Op doodslag volgt verbanning, afgesneden worden van de gemeenschap die levenslang het slachtoffer betreurt. Gevangenissen bestonden nog niet in die tijd.

11 En nu: vervloekt (ben) jij uit de aardbodem die opent haar mond om te ontvangen het bloed van je broeder uit jouw hand.

In Genesis 3:17 werd heel de aardbodem vervloekt om doorns en distels voort te brengen. Als landbouwer wist Kaïn wat dat betekende. Zijn handen waren er nog ruw van. Nu komt de vloek op hemzelf neer uit de mond van de plek waar het bloed van zijn broer is weggevoerd. Die plek zal Kaïn permanent blijven aanklagen niet alleen uit naam van zijn broer Abel, maar ook uit naam van Abels nageslacht dat nooit geboren zal worden. Hoe vaak hebben we het woord broeder geteld? Het getal van de volheid! J'accuse, ook uit naam van al die broeders en zusters die om niet gedood werden door een medemens.

12 Wanneer je dient de aardbodem, geenszins vanaf nu zal hij geven zijn kracht aan jou. Zwervend en dolend zal je zijn op de aarde.

Kaïn krijgt niet de doodstraf. Was het wel een moord, of was doodslag? Wist hij wel wat de dood van een mens inhield? Kaïn wordt verbannen. Het is het oordeel over de doodslager, niet over de moordenaar. Maar het is niet vanwege 'verminderde toerekeningsvatbaarheid' dat hij lager bestraft wordt. Dat is immers een onbijbels begrip. Ieder mens is toerekeningsvatbaar. Ieder mens is altijd verantwoordelijk voor zijn daden. Anders zouden we de mens immers het meest wezenlijke dat hem tot mens maakt, zijn verantwoordelijkheid, ontnemen! Wel tellen in de strafmaat mee de bedoeling en omstandigheden die de aard van de daad meebepalen. Er is nu eenmaal verschil tussen moord en doodslag. Ook

al in de Tora.

13-14 En (dan) zegt Kaïn tot de Eeuwige: "Groot (is) mijn straf om te dragen. Zie, Jij verdrijft me deze dag weg van het aangezicht van de aardbodem. En weg van jouw aangezicht verberg ik mij en (dan) word ik zwervend en dolend op de aarde. En (dan) wordt het (zo, dat) ieder die mij vindt, mij doodslaagt."

Kaïn komt tot inzicht. Maar toont hij werkelijk berouw? Treurt hij om de dood van Abel? Of is hij alleen maar bang voor zijn eigen hachje? Bang voor de bloedwreker? Jij, Eeuwige, weet immers het verschil tussen moord en doodslag wel, maar weet "ieder die mij vindt" dat ook?

15 En (dan) zegt tot hem de Eeuwige: "Geenszins, ieder die doodslaagt Kaïn, zevenmaal wordt hij gewroken. En (dan) plaatst de Eeuwige voor Kaïn een teken (dat) niemand hem doodt wie hem (ook) vinden zal."

Kaïn doodslaan omdat hij een doodslager is, is geen doodslag maar moord. Dat zal zevenmaal gewroken worden! Is de Eeuwige dan zo wreed? Of is dit de eerste inperking van de bloedwraak, een bloedwraak die overal in het Midden-Oosten tot de dag van vandaag wordt gepraktiseerd? Merk op dat er niet bijstaat hoe er gewroken moet worden. En het "Kaïnsteken" dat Kaïn krijgt, hoeft geen zichtbaar teken op zijn voorhoofd te zijn geweest. Een oot, een teken, is in de Bijbel meestal iets voor jezelf, waar je niet mee te koop loopt, maar dat je eraan herinnert hoe je moet leven. Zo ook de besnijdenis die je onder je kleed verborgen houdt.

16 En (dan) vertrekt Kaïn weg van het aangezicht van de Eeuwige en hij woont in het land Nod ten oosten van Eden.

Het aangezicht van de Eeuwige is in Tenach een aanduiding voor de tabernakel en de tempel, de plek bij uitstek om God te ontmoeten. Kaïn, de doodslager, mag Moriah, de plaats die bestemd is voor het altaar en de tempel, niet meer bezoeken. Als hij zich met God wil verzoenen, zal hij die straf moeten aanvaarden en genoeg nemen met een woonplaats in het land Nod, het land van de ballingschap. Dat land ligt ten oosten van Eden. Dat is aan die kant van het paradijs waar de Cheroebim met het vlammend zwaard staan om de weg naar de boom des levens te versperren (Genesis 3:24). Dat is het lot van iemand die zich onttrekt aan het partnerschap van God en aan zijn

bijbehorende verantwoordelijkheid voor de medemens.

Is dit een wreed bijbelverhaal? Is de Eeuwige een wrede God, die moordenaars laat moorden en doodslagers laat doodslaan? Of heeft Hij een vooruitziende blik gehad? De weg van Kaïn loopt immers dood. Zijn nakomeling Lamech is de personificatie van de ongelimiteerde bloedwraak

(Genesis 4:23-24): Zeven maal zeventigmaal wrekt hij zichzelf voor een striem en een wond. Zijn nageslacht eindigt in de zondvloed, omdat de wereld immers moet worden schoon gewassen van dergelijk wangedrag! En leert het verhaal ons niet op het scherp van de snede om, als wij sterk zijn, in navolging van de Eeuwige oog te hebben voor wie zwak is?

JUDAICA-AGENDA – NAJAAR 2018

Onze komende cursussen willen we nog eens extra onder de aandacht brengen.

Online inschrijfmogelijkheid, voorwaarden en meer informatie: www.judaica-zwolle.nl

Startdatums van deze cursussen:

Korte Cursus 1 – **Basiskennis Jodendom in de praktijk** – start op 16 oktober

Vrij Leerhuis 1 – **Tsenioet en seksualiteit in het Jodendom** – start op 13 november

Vrij Leerhuis 2 – **Psalmen met Joods commentaar** – start op 10 januari

HB3 – **Bijbels Hebreeuws 3** – start op 22 oktober

----- 03-10-2018 – Lezing

"70 Jaar Joodse identiteit van de staat Israël" door Midden-Oostenexpert drs. Els van Diggele. Muzikale omlijsting door harpiste Suzanne Zijderveld. Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Locatie: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30 uur. Toegang: € 7,50 voor niet-leden.

----- 14-10-2018 – Tentoonstelling

"Geschiedenis van het Joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: €4,- (jeugdigen met korting).

----- 11-11-2018 – 20ste Samuel Hirschlezing

'Joods project: LEER JE BUREN KENNEN' door Chantal Suissa. Organisatie: Stichting Judaica Zwolle & Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Locatie: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 11.00 tot 12.30 uur. Zaal open 10.30 uur. Toegang: € 10 aan de zaal.

----- 11-11-2018 – Tentoonstelling

(zie bij 14-10-2018)

----- 21-11-2017 – Lezing

"Hoe Joods was Spinoza?" – hij schreef in het Latijn – door historicus Dr. David Wertheim. Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Locatie: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30 uur. Toegang: € 7,50 voor niet-leden.

DRINGENDE OPROEP

De belangstelling voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle is nog steeds groot. Binnen onze stichting werken we uitsluitend met vrijwilligers, maar daarvan zijn er in de afgelopen tijd een aantal met bepaalde taken gestopt. Toch is het belangrijk dat het werk van onze stichting doorgaat – met uw steun en inzet.

Graag komen wij in contact met mensen die plaats willen nemen in het bestuur of in de werkgroep cursussen.

Als u affiniteit met het werk van de stichting heeft, stuur dan uw reactie naar info@judaica-zwolle

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. Een jaargang loopt van oktober t/m juli. De abonnementsprijs bedraagt € 8,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur. Een abonnement kan men aanvragen via info@judaica-zwolle.nl.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- Mw. G. Nieuwenhuis-Ramos (bibliothecaris)
- Mw. J. van Harten-Wondergem
- W.H. Neevel (voorzitter, secretaris a.i.)
- Mw. S. Prins (penningmeester)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur mw. Rina Klooster via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mw. G. Nieuwenhuis-Ramos.

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is eenmaal per maand op zondag geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de datums de Judaica-agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd.

De Stichting werkt bij gelegenheid samen met: de Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, en andere regionale en landelijke organisaties met een soortgelijke doelstelling.

Giften voor ons werk zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op rekening NL07INGB0000259272 t.n.v. Stichting Judaica Zwolle te Zwolle.

De nieuwe privacywetgeving. In onze bestanden zijn opgeslagen: naam, adres, woonplaats en soms een telefoonnummer en e-mailadres.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt begin januari 2019. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van december te zijn ingeleverd via info@judaica-zwolle.nl.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica Zwolle wordt verzorgd door Rina Klooster te Balk. Zij is te bereiken via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Wim Neevel en Ingrid Petiet. Verspreiding: Nieske Willems. Abonnementen lopen per cursusjaar (september t/m juli). U kunt uw abonnement te allen tijde schriftelijk opzeggen. Uw abonnement stopt drie maanden na ontvangst van uw opzegging. Bij voorkeur ontvangen wij uw opzegging voor 1 september (start van een nieuw cursusjaar).

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwkah Hamburger (voorzitter), Hanneke Brem, Michel Canter, Marguerite Groot-Segond, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Caroline Rouwendal-Estoppey, Hanna Sijmons.

WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit: Johan Dekker (secretaris), Riwkah Hamburger, Gabriela Nieuwenhuis-Ramos, Mieke van Harten-Wondergem, Wim Neevel (voorzitter).

E-MAIL EN WEBSITE

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Via dit e-mailadres kan men toezending van het cursusprogramma of andere informatie vragen. De website wordt onderhouden door Johan Dekker. Vragen over de inhoud van de website kan men stellen aan het bestuur via ons mailadres info@judaica-zwolle.nl

RONDLEIDINGEN IN SYNAGOGE

Rondleidingen in de synagoge van Zwolle met bezoek aan de tentoonstelling voor groepen van meer dan 15 personen kunnen worden aangevraagd via info@judaica-zwolle.nl. Entree: € 4,00 voor volwassenen (kortingen voor jeugdigen).